

GÁLFFY LÁSZLÓ

Város és folyó kapcsolata a Loire-vidéken

(11. század vége – 14. század közepe)

A középkori városfejlődés szempontjából két földrajzi tényező kiemelt jelentőséggel bír: a magaslatok elrendeződése és a város vízparti adottságai. Míg azonban az első viszonylag egyszerűen megragadható elsősorban mint stratégiai-politikai tényező, hiszen jól kivehető a várost uraló erők magaslati elhelyezkedése vagy a magaslatok megszerzésére irányuló törekvése, a másik esetben összetettebb viszonyokkal találkozhatunk. Különösképp igaz ez a folyóparti városokra, ahol a vízzel teremtett kontaktus korántsem egyszerűsíthető le az amúgy kézenfekvőnek tűnő kapu szerepkörre. Leginkább együttélésről beszélhetünk, amelynek dimenziói korszakonként változók. Alábbi írásunkban a Loire-völgy bő 220 kilométeres, Tours-tól Nantes-ig terjedő alsó szakaszán lévő városok fejlődését igyekszünk vizsgálni abban az időszakban, amelyben a városiasodás eredményei már egyértelműen látszódnak, tehát jól érzékelhető demográfiai és gazdasági prosperitás jellemzi a korszakot. Ebből következik az is, hogy vizsgálatunkat a 14. század közepével zárjuk, hisz ettől kezdve a Loire-vidék a százéves háború hadszínterévé válva minden szempontból instabilabb fejlődési viszonyok közé került. Mielőtt azonban belekezdenénk témánk kibontásába, érdemes kitérnünk a terület néhány sajátos adottságára.

Cardo vitae: a Loire

Franciaország leghosszabb folyójaként (1070 km) a Loire fontos vízi összeköttetést teremt az Atlanti-parti régió és az ország középső területe között. Ez utóbbi nem pusztán a Francia-középhegységet jelenti. Mintegy 80 km-es szárazföldi áthidaló szakaszt igénybe véve a folyó felső folyásától elérhető a Rhône-medence, ezáltal pedig összeköttetés nyílik a mediterrán régió felé. Alig hosszabb szárazföldi szakasz (98 km) igénybevételét jelenti a Párizs felé vezető útvonal, amelyen át Orléans-tól 10 km-re keletre hagyva el a Loire-t, Corbeil-nél a Szajna-völgyi vízi útra csatlakozva nem pusztán az Ile de France, de a normandiai területek is könnyen elérhetők.¹ Hozzá kell tennünk, hogy a folyó Orléans-tól számított szakaszán igen sűrű vízhálózat található, melynek jelentős része már az ókortól fogva hajózható volt (Cher, Indre, Vienne, Thouet vagy a Loire-től északra a Maine, továbbá a Loir, Sarthe, Mayenne), összeköttetést teremtve ezáltal a folyóparti települések és az északi Vendome, Maine, Normandia, illetve a délre eső Berry és Poitou közt. A folyó adta kommunikációs lehetőségek azonban csak elméletben tűnnek ilyen optimálisnak. A Loire vízhozamának

¹ Vélhetően ez indokolta II. Fülöp Ágostnak azt a rendelkezését, amely a Plantagenet területek voltaképpeni embargóját jelentette azzal, hogy megtiltotta a Loire-on felfelé való kereskedelmet a Szajna-völgyön át Normandia irányába. Baldwin, John: *Philippe Auguste et son gouvernement*. Paris, 1991. 439.

igen szélsőséges ingadozása, illetve a folyam geológiai környezetbe való illeszkedése komoly problémákat okozott, mind a településszervezés, mind a közlekedés terén. A nyári időszakok vízszegénysége gyakorlatilag lehetetlenné tette a hajózást, a téli időszak áradásai pedig gyakori károkat okoztak a folyóhoz rendelt infrastruktúrában. Ezen túl a Loire szélesen elterülve, számos szezonálisan változó méretű szigetet ölelt körül, gyengébb áramlatú ágakat, vízzel időszakosan elöntött területeket (*boires*) képezve. A vízhozam változásával a sűrű szigetek, illetve homok- és kavicspadok miatt a fősodrás ága is változott, ami nem pusztán a hajózás, de a vízhasználat, így a kikötők, illetve a malmok üzemeltetését is befolyásolta.² A széles sávban elöntött területek miatt pedig a part meghódítása és betelepítése és ezáltal a városok, települések közvetlen kontaktusa a folyóval csak fokozatosan, a középkor derekától jöhetett létre.

A Loire közelségének másik velejárója a gyakori áradások és a részlegesen vagy állandóan elöntött mocsaras területek szomszédsága volt.³ Ezek a korántsem mindig előnyös körülmények leginkább Tours és Nantes esetében domborodtak ki látványosan. Nantesban a külső negyedeket (Richebourg, Poissonnerie, Saulzaie, La Fosse) még a késő középkorban is rendszeresen elöntötte a víz. Jean-Pierre Leguay Nantes-ra vonatkozóan huszónöt jól elkülöníthető 15. századi adatot talált árvízre, heves jégzajlásra a forrásokban.⁴ Érzékelhető tehát, hogy a mellékfolyók, illetve mocsarak által képzett természetes védelem, amely stratégiai szempontból előnyösnek számított, másutt az alapvető ellátást is veszélyeztethette. Ebből a helyzetből Tours és Nantes csak fokozatosan, a középkor végére tudott kikerülni. Tours ezen felül remek példája lett a folyópart mellett hosszan elnyúló városnak: két egymástól távolabb eső magból: a Saint-Martin köré csoportosuló *burgusból* és a székesegyház köré épülő *civitasból* egy várost gyúrt, és a százéves háború elején megépülő városfallal a folyó irányába való további terjeszkedést is lezárta. Mindkét városrész a folyó bal partján található, és maximum 500 méterre nyúlik a folyótól. A kettő közötti terület, mely állandó fenyegetettségben élt, a 14. század elejére már erősen városiasodott zóna volt, emellett itt található a Saint-Julien apátság és négy koldulórend háza is. A város tehát a fallal körülvett egyesített területen megoldani látszott a folyó okozta legpusztítóbb problémákat. Míg azonban az erődítés topográfiáját a sürgető kényszer határozta meg, Tours esetében a folyó távolabbi területeket összekötő képessége nem domborodik ki egyértelműen. Bertrand Chevalier figyelmeztetett rá, hogy a város Párizs irányába Orléans, az óceán felé pedig Angers és tágabb értelemben véve Anjou termékeinek konkurenciáját volt kénytelen elviselni.⁵

A Loire számos szeszélye ellenére a szárazföldi utak⁶ hiánya vagy rossz állapota a folyót tette a legfontosabb közlekedési útvonallá. A Loire-on zajló áruszállításnak a korai időszak-

² Chevalier, Bertrand: *Tours, ville royale (1356–1520): Origine et développement d'une capitale à la fin du Moyen Age*, Louvain-Paris, 1975. 54.

³ Fontos kiemelni, hogy az antikvitástól kezdődően a vizsgált városok mindegyike a Loire és egy mellékfolyója által bezárt területen fejlődött ki. Nantes esetében az Erdre, Saumurnél a Thouet, Tours-nál a Cher jelentett a korai település számára természetes védelmet. Angers egy mellékfolyóhoz, a Maine-hez rendeltlen jött létre, némileg különálló esetet képez, ám a Loire és a Maine által bezárt terület ebben az esetben is a város közvetlen védett övezetét képezte.

⁴ Leguay, Jean-Pierre: *Un réseau urbain au Moyen Age: les villes du duché de Bretagne aux XIVe et XVe siècles*. Paris, 1970. 229–230.

⁵ Chevalier: *Tours, ville royale*, 51.

⁶ A Loire menti úthálózat még a késő középkorban is kezdetleges színvonalú volt, és gyakori partváltásra kényszerítette az utazót. Mindezen nem változtat, hogy a folyamparti utak kiépítésére már

tól megvolt a maga szezonális ritmusa. A hajóforgalom, ha tehette, került a téli áradásos és a nyári, kevés vízhozamú periódust, melyek számos veszélyt jelentettek a folyó nehezen kiszámítható fősodorvonala miatt. A kereskedelem ritmusát mindenestre a bor diktálta. A bort alapvetően lefelé, a sót és halat pedig felfelé szállították. Az előbbi téren legfőképp Angers és Saumur volt a főszereplő, kisebb mértékben Tours és Orléans. Az elosztóhelyek leginkább Nantes és Ancenis, míg a felvevőhelyek az említett két anjou-i város volt. A hajók a szüreti időpontokhoz igazodva érkeztek fel Nantes felől sóval megrakva, majd azután októbertől decemberig közlekedtek, a novemberi napokban érve a forgalom maximumához. A téli, alacsony forgalmú időszakot követően a tavaszi heringszállítmányok márciusban indultak felfelé, majd az áttelelt borral tértek vissza az óceánpartra. A rendszer tehát kellően költséghatékony volt, ugyanakkor az is megállapítható, hogy a Loire-on közlekedő lapos fenekű hajóknak nem volt különleges specializációja, azaz az említett termékeket gyakorta egészítették ki sózott húsból, gabonából, vajból, posztóból álló rakománnyal.⁷

Világosan látszik ugyanakkor, hogy ebben a munkamegosztásban a borexport gerincét Anjou adta, Nantes pedig teljesen kimaradt a termelésből.⁸ Ennek megfelelően talán nem is meglepő, hogy a városi borkereskedelmi kiváltságokat is Angers-ban és Saumurban találjuk meg először. Plantagenet Gotfrid (Geoffroy), Anjou grófja 1135-ben adott borkereskedelmi kiváltságokat az angers-i polgároknak.⁹ A bor kimérését terhelő járulékról (*banvin*) a gróf lemondott, a szőlők után fizetendő földesúri adót (*vinagium*) pedig évi egyszer fizetendő adóval helyettesítette. Ezenfelül engedélyezte külföldi kereskedőknek, hogy Anjouba jöjjenek borért, de azt hajón a Maine-en és a Loire-on Ingrandes-ig (Anjou és Bretagne határa) csak angers-iak vihették; továbbá tiltotta a gróf, hogy a külföldi kereskedők helybe menjenek a borért, azt csak Angers-ban rakodhatták be. Három évvel később Saumur is hasonló kiváltságokat kapott a gróftól.¹⁰ Mindez abból a szempontból is érdekes, hogy ez a privilegium maradt a két város gróftól kapott kiváltságainak alapja és egyetlen hangsúlyos eleme a 14. század végéig.

A 12. század közepétől létrejövő Plantagenet-birodalom kedvező körülményeket teremtett a Loire-on lefelé közlekedő, majd angliai piacokra szánt bor forgalmának növekedéséhez. Feltűnő viszont, hogy a Plantagenet államegyüttes felbomlásával ez az export nem szűnt meg. III. Henrik jól láthatóan ragaszkodott az anjou-i borokhoz. 1230-ban a dunwich-i kereskedőknek adott megbízást, hogy Angers-ban vegyenek fel bort és Angliába szállítsák, majd két évvel később újabb megbízásos rendeletet hozott, hogy bort csak Gascogne-ból (az akkor is Plantagenet birtok volt) és Anjou-ból hozzanak. Az angol uralkodó 1246-os számlái közt szintén szerepel az anjou-i bor.¹¹ Ami a hajók méreteit és teherbírását illetően különböző becslések láttak napvilágot. Roger Dion szerint egy száz tonnás hajó könnyedén

II. Plantagenet Henrik kísérletet tett, részben sikerrel. Le Mené, Michel: *Les Campagnes angevines à la fin du Moyen Age (vers 1350-vers 1530)*. Nantes, 1982. Tom. I. 84–93.

⁷ Le Mené: *Les Campagnes angevines*, II. 371–372.

⁸ A Nantes körüli borvidék csak a 15. században született. Le Mené: *Campagnes angevines*, II. 384. Nyilvánvaló, hogy létrejöttét hosszú ideig Anjou megakadályozta, ám hogy pontosan miért épp a 15. századtól vált érdekessé a szőlőtermesztés a nantes-iak számára, azt Le Mené az egyre nagyobb központi adók miatt megnövekedett költségekkel magyarázza.

⁹ Chartrou, Joseph: *L'Anjou de 1109–1151*. Paris, 1928. 286–287.

¹⁰ Chartrou: *L'Anjou*, 289.

¹¹ *Patent Rolls of the Reign of Henri III. (A.D. 1225–1232)*. Public Record Office, Calendars, London, 1856. 418–419.; Dion, Roger: *Histoire de la vigne et du vin en France des origines au XIXe siècle*. Paris, 1959. 275. 283–284. Meg kell említeni ugyanakkor, hogy az ide vonatkozó angol levéltári anyag máig feldolgozatlan.

fel tudott menni egészen Angers-ig.¹² Michel Le Mené késő középkorra végzett számításai ezzel nem esnek egybe: véleménye szerint legfeljebb 60 tonnás rakomány hajókkal számolhatunk, de valójában a 30 tonna felettiek már rendkívülinek számítottak. A bor szállításakor a rakományok átlaga 20–30 pipe, azaz 90–150 hektoliter bor között mozgott.¹³ Forgalomra vonatkozó adataink viszont csak a 14. század közepétől vannak. Ekkortól azonban figyelembe kell vennünk a háború és a gazdasági nehézségek okozta ingadozásokat. Mindezeket számításba véve, kitérve a szélsőséges adatokra is, Le Mené évi átlag 1500–2000 hajóval számol, amely Bretagne és Anjou határán a Champtoceaux-i vámnál áthaladt.¹⁴

A bortermelés és a folyó kapcsolatát mutatja az a tény is, hogy a legfontosabb bortermelő plébániák mind folyóparton vagy annak közelében helyezkedtek el.¹⁵ Nem meglepő, hogy a nagyobb bortermelő központok (Angers, Saumur, Chateau-Gontier) úgyszintén „folyóra csomózva” helyezkedtek el. Ugyanakkor a bortermelés több tényező folytán komoly krízisbe jutott az 1360-as évektől. Ennek csupán egyik jele az a közvetett adófajta, amit az uralkodó vetett ki a Maine-en és Loire-on szállított árukra.¹⁶ Mindez eredetileg a városfalépítéseket és -helyreállításokat volt hivatott finanszírozni, ám később általánossá vált, és tovább drágította a Loire-on való áruszállítást. Korszakhatárhoz értünk tehát, amikor a korona szempontjai és a forgalmat érintő első közvetlen beavatkozásai innentől felülírták a szervesen helyi gyökerű, hűbéri–seniorialis keretek közt kialakuló kereskedelem érdekeit.

A folyó hasznvételei között szerepel természetesen a halászat, illetve a halászati jogok birtoklása. Információink idevonatkozóan azonban nagyon szűkösek. Annyi világos, hogy a városi egyházi intézmények igyekeztek halászati jogokat megszerezni, elsősorban hidakhoz és zsilipekhez kötődően. A városi piacokra azonban a hal elsősorban az uradalmi rendszeren, később pedig bérleti lehetőségeken keresztül került.

Nem tartozik szorosan a témánkhoz, de mindenképp utalnunk kell az erdők Loire menti jelenlétére. A folyó mentén a szinte összefüggő hatalmas, jobbára ártéri erdős sáv (la Déserte, la Vallée, la Varenne) a korai középkortól a gróf közhatalmi jogait szervesen kiegészítő, féltve őrzött tulajdonát képezte.¹⁷ Később az erdők egy része hűbér formájában vazaluszokhoz, illetve javadalmazott egyházakhoz került, ám leginkább csak töredékesen, hasznvételi jogok formájában (*calefagium*, *pasnagium* etc.). Korszakunkban a városokban zajló nagyobb építkezések hatalmas mennyiségű fát igényeltek. Ezek egy része a folyóparti erdőkből származott, ám forrásaink nagyon kevés adatot közölnek ennek részleteiről. Megállapítható ugyanakkor, hogy az angers-i városfal építésekor ezek az erdők is az építkezésekhez szükséges anyagellátást szolgálták.¹⁸ Véleményünk szerint az is feltűnő, hogy a városfalépítések abban az esetben bizonyultak igazán sikeresnek, amikor a gróf, illetve uralkodó kezében összpontosult mind a vállalkozás megtervezése és finanszírozása, mind pedig a környező erdők használata. Erre pedig leginkább Angers mutat példát. Bár Nantes városfalai a 13. századtól kezdve épültek újra, ám az erődítési munkák végül a 15. századig elhú-

¹² Dion: *Histoire de la vigne*, 275.

¹³ Le Mené: *Campagnes angevines*, I. 34–35., 72–73. Egy angers-i pipe = 445 l.

¹⁴ Le Mené: *Campagnes angevines*, 74–75.

¹⁵ Le Mené: *Campagnes angevines*, II. 360., 364–365.

¹⁶ Le Mené: *Campagnes angevines*, 373–383., 436.

¹⁷ Guillot, Olivier: *Le comte d'Anjou et son entourage au XIe siècle*. Tom. 1–2. Paris, 1972. I. 391–394.

¹⁸ Marcheguay, Paul: *Archives d'Anjou- Recueil de documents inédits sur l'Anjou*, Tom. II. Angers, 1854. 249–251.

zódtak.¹⁹ Ahogy említettük, Tours a 14. században, a szintén Loire-menti Orléans pedig csak a 15. században volt képes új városfalat építeni, mindkét esetben a városi polgárság komoly anyagi szerepvállalása volt szükséges a vállalkozáshoz. Hipotézisünk szerint Angers sikere nem kis részben abban áll, hogy mivel maga a király finanszírozta az erődítést, a faanyag is könnyebben rendelkezésre állt, mint az összetettebb finanszírozású esetekben.

Az áruszállítás mellett természetesen személyforgalommal és az azt szolgáló hajókkal is számolhatunk a Loire-on. Birtokigazgatásuk és gyakori utazásaik miatt az egyházi intézmények nem nélkülözhatték a saját hajókat. Egyik forrásunk tanúsága szerint az angers-i vár alatt a püspöknek saját kikötődokkja és hajója volt, amit vidéki birtokainak felkeresésére használt.²⁰ Az angers-i Szent János ispotály külön hajót kapott egy sóadomány mellé Bretagne hercegnőjétől a 12. század végén. A hajó közlekedését szabadabbá tévő champ-tocé-i vámmentességet néhány évvel később szerezte meg az ispotály Anjou egyik arisztokratájától, Maurice de Craontól.²¹

A folyópartok meghódítása: Angers esete

Általánosan elfogadott vélemény, hogy a középkori városfejlődés során sok helyütt, így Franciaországban is döntő jelentőségűnek számít a 12–14. század közti urbanizáció, és ennek egyik leglátványosabb fejleménye épp a vízivárosok megjelenése és elszaporodása volt.²² A korábbi idősakra jellemző városi terjeszkedés elkerülte a folyót, leginkább ellentétes irányban, biztonságosabb területeket keresve valósult meg. A 12. századtól azonban egyre határozottabb terjeszkedés figyelhető meg a folyó irányába. A változás tehát szembeötlő, ám a korai időszakban kevésbé dokumentálható. Sajnos a friss beépítéseket lehetővé tévő felparcellázásoknak a szerződésekben kevés nyoma maradt a Loire-vidéken, így leginkább az új, döntően egyházi, illetve karitatív intézmények megjelenése, valamint az ingatlanbérleti szerződések tudósítanak a beépülés mértékéről. Az új egyházi intézmények megjelenése mindenesetre óvatos ütemű, és leginkább fiókin intézményeket jelent, azaz a korai városfejlődést meghatározó nagy apátságok, így a Tours-i Szent Márton (Tours), vendôme-i Szentháromság (Angers) befolyását alig érintik, sőt a korai időszakban még erősítik is.

A város és a folyó között az egyik legszélesebb partszakaszt Saumurben találjuk, ahol ezek az alapítások a Saint-Florent apátság dominanciáját erősítették, közvetlenül azonban még nem települtek partközelségbe. A 12. század közepe előtt azonban felépült a parttól mintegy kétszáz méter távolságra a Saint-Pierre és a Saint-Nicolas templom, melyek a Notre-Dame de Nantilly, közvetetten pedig a Saint-Florent apátság filiái voltak. A hozzájuk települő lakosság javarésze a 12. század elején erős személyi és gazdasági függésben állt az anyaapátságtól (Saint-Florent).²³ Az említett két filia közül – a patrocíniumból fakadóan talán nem meglepő – különösképp a Saint-Nicolas terjeszkedik majd a folyó irányába.

A folyópart birtokbavétele kapcsán markánsabb jelenségnek tűnik az ispotályok, illetve más karitatív intézmények megjelenése. A középkori városi fejlődés egyértelmű indikátorként jellemezhető ispotályok városba illeszkedése sajátos logikát követett. Nem okozhat különösebb nehézséget annak belátása, hogy elsőrendű szükségleteik kötik őket a víz köze-

¹⁹ Leguay: *Un réseau urbain*, 165.

²⁰ Port, Célestin (dir.): *Le livre de Guillaume Le Maire*. Tom. I. Paris, 1874. 76.

²¹ Port, Célestin (dir.): *Cartulaire de l'hôpital Saint-Jean d'Angers*. In: *Inventaire des archives anciennes de l'hôpital Saint-Jean d'Angers* suppl. Paris–Angers, 1970. n° 21., 24.

²² Leguay, Jean-Pierre: *L'Eau dans la ville au Moyen Age*. Rennes, 2002. 93.

²³ Landais, Hubert (dir.): *Histoire de Saumur*. Toulouse, 1997. 71–72.

lébe.²⁴ Az alapítók igyekezete, hogy a korábbi városi hatalmi egyensúlyt ne bontsák meg, szintén a folyópart felé terelte az érdeklődést.²⁵ Ezáltal viszont felértékelődtek és városiasodtak olyan zónák is, melyek addig kevés érdeklődésre tarthattak számot.

A folyópart és az ahhoz közel eső területek urbanizálódása a vizsgált területen egyenlőtlen mértékű. Elsőként fontos rögzítenünk, hogy a Loire mellett közvetlenül elhelyezkedő városok csak lassú ütemben terjeszkedtek a folyó másik oldalán, és alapvetően mindvégig egy oldalra támaszkodtak. Így Nantes a Loire északi, míg Saumur és Tours a Loire déli oldalán gyarapodott. Ráadásul Nantes és Tours esetében a város a parthoz igen közel esően építette fel védelmi vonalát, ezzel minimálisra szorítva a folyó és a városfal közti területek kiterjedését. Saumur esete összetettebb, itt a parttól jó háromszáz méterre elhelyezkedő magaslat adta a város magját, és mint látni fogjuk, a városnak a part irányába való terjeszkedése nyitott maradt. Mindemellett a folyópart irányába történő terjeszkedést leginkább Angers-ban tudjuk nyomon követni, ami elsősorban a város sajátos elhelyezkedéséből adódik. Angers közvetlen kontaktusa a folyóval ugyanis nem a Loire-nak, hanem egyik mellékfolyójának, a Maine-nek köszönhető, amely méreténél fogva előnyösebb körülményeket teremtetett a városi terjeszkedéshez. Angers az egyetlen város a vizsgált régióban, amely képes volt átnyúlni a folyó másik oldalára, és már a korai (11–12. század) időszaktól kettős partvonalú városként jellemezhető. Ezt a minőségét tovább erősítette a 13. század közepén (1230–1260-as évek eleje) megépült városfal, mely a város területébe szervesen beolvasszotta a folyót és annak partszakaszait.

A „birtokbavétel” folyamatát itt azonban érdemes korábbi időszaktól vizsgálni. A folyó túlsparti magaslati részeinek beépítése a 11. század elejétől megkezdődött. Ezt támasztja alá – egy korábbi kápolna helyén – a Notre-Dame de la Charité (Ronceray) apátság alapítása 1028-ban, majd röviddel ezt követően a folyó középkori állandó hidjának megépítése, mindkettő III. Fulkó Nerra idején.²⁶ A kettő értelemszerűen összefügg, mint ahogy azt az alapítást követő adománylevelekből is leszűrhetjük. A gróf és felesége, Hildegarde a saját birtokaikból, illetve a megépülő híd jövedelmeiből adományoznak az újonnan létrejött apácaközösségnek.²⁷ A megszülető új városrész (Doutre) elsőrendű birtokosa tehát a Notre-Dame de la Charité (Ronceray) apátság lett, melynek pozíciói a 13. század elejéig nem változtak.

Tartalmi szempontból, mindezen túl, logikus feladatnak tűnik a folyóparti részek birtokviszonyainak tisztázása. Sajnos ehhez kevés adat áll rendelkezésünkre. Más (egyházi) intézményi érdekltség említésének hiányában az mindenesetre nyilvánvalónak tűnik, hogy a terület döntő többsége grófi, illetve világi birtokokból állt össze, és az alapításkor elsősorban a grófi adományokra támaszkodott az apátság. Itt érdemes megállnunk egy pillanatra, feltűnő ugyanis, hogy az urbanizált városrészek határain belül a világi birtokok száma elenyésző. Azaz a kora középkorban és az ezredfordulón létrejött egyházak (Saint-Maurille, Saint-Lézin, Saint-Martin, Saint-Maimboeuf, Toussaint és a körük csoportosuló társaskáptalanok, valamint a Saint Aubin és a Saint-Serge apátságok, hogy magát a püspökséget

²⁴ Imbert, Jacques – Mollat, Michel (dir.): *Histoire des hôpitaux en France*. Toulouse, 1982. 20–22.

²⁵ Gálffy László: *Egy ispotály működésének a kezdetei a 12–13. századi Angers-ban*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica, 12. évf. (2002). 3–17.

²⁶ Marcheguy, Paul (ed.): *Cartulaire du Ronceray*. Archives d'Anjou, Tom. 3. (Angers, 1854) n° 2, 15. Az angers-i Maine híd ugyanakkor nem előzmények nélküli és már Tours-i Gergely is említi: Tours-i Gergely: *Korunk története. A frankok története*. Ford. Mezey Mónika és Adamik Tamás. Pozsony, 2010. X. könyv. 9. fej. 594.

²⁷ *Cartulaire du Ronceray*, n° 4., 63.

ne is említsük) nem pusztán birtokosai voltak az őket környező területeknek, de a 11. század végétől többségük saját *burgusszal* is rendelkezett. Terjeszkedésük különböző mértékben ugyan, de szorosan a *civitas*hoz kapcsolódó zónákat érintette, nem számolva természetesen a vidéki birtokaikat. Egy szűk és kis kiterjedésű zóna kivételével a vár alatt²⁸ a folyópart és a túlsó parti részek szempontjukból indifferensnek minősültek, ezek tehát jobbra továbbra is a gróf, illetve vazallusainak kezén maradtak. Ronceray alapítása tehát egy újabb, hamarosan urbanizálódó egyházi feudumot jelentett a város szomszédságában.

Arra vonatkozóan, hogy az apátság birtokvitákba keveredett volna, nincs adatunk a korai időszakból (11–12. század közepe), ami természetesen nem bizonyít semmit, arra viszont van, hogy az apátság saját birtokán igyekezett földesúri mivoltát érvényre juttatni. Még a 11. századból származik az a dokumentum, amely a kemencehasználatot és a pékek működését kizárólag az apátsági sütődékhez köti.²⁹ Arra is van példánk, hogy az apátság más úr birtokán igyekezett hasonló jogokat szerezni: 1116-ban egy világi földesúrral sikerült megállapodniuk az apácáknak, hogy a szigeten kemencét és pékséget építenek, majd jövedelmének 2/3-át birtokolják.³⁰ Az oklevél nyitva hagyja további hasonló vállalkozások lehetőségét. Mindezt a birtokos egy nagyobb értékű lovat és 5 font ezüstdénárt kapott.

A folyó szomszédságában lévő világi hűbértokok jelenléte más forrásból is igazolható. Ez esetekben gyakori, hogy előbb a haszonélvező birtokos tesz adományt, majd később a birtokos csatlakozik, a census elengedésével. Ezt a hatékony stratégiát követte Ronceray, amikor a *civitas* oldalán a folyóparton szerzett egy sóraktárat (*domum cum salorgiis super littus Meduane ad Portum Salnerium*) egy, a közösséghez csatlakozó nő apjának adománya folytán. Az oklevélből ugyanakkor kitűnik, hogy a ház világi feudumon feküdt, s birtokosának a haszonélvező 12 dénár censust volt köteles fizetni. Idővel az apátság a birtokostól, Johannes Pianonustól megszerezte a censusfizetési mentességet is.³¹

A forrásokban fellelhető elenyésző számú birtok- és jogviták is világi urakhoz kötődnek. Az apátság ezekben az ügyekben is igyekezett következetesen védeni kezdeti privilégiumait. Egy 1062-es oklevélből kiolvasható, hogy az apátság a grófi adomány részeként nem pusztán a hidat (kivéve a Saint-Martinnek fenntartott feudumot) birtokolta, de a hozzá kapcsolódó halászati jogokat (*piscatura*) és malomtartási jogot is. Ezek hasznosítása viszont a nyári hónapokban az alacsony vízállás miatt bizonytalan volt, ezért aztán az apátság külön terelógátat épített a folyóban. Mindezt, úgy tűnik, a gróf prévôt-ja megirigyelte, és a haszonvételi jogokkal együtt elvette az apácáktól. Kitaró pereskedés után az apátságnak sikerült visszaszereznie a gróftól a folyóbéli haszonvételeket és a terelógátat.³² A 12. század elején szintén a grófi prévôt túlkapásaira panaszkodott Tetburgis apátnő, amikor állítása sze-

²⁸ Ezen a területen nagyon apróra tördelt birtokviszony tapasztalható, ahol a grófon kívül a püspök, a Tours melletti Marmoutier apátság, továbbá a helyi Saint-Maurille, Saint-Aubin is birtokoltak feudumot. Nem igazolható, de elképzelhető, hogy ezek a birtokok eredendően kikötődökhöz kapcsolódtak.

²⁹ *Cartulaire du Ronceray*, n° 59., 12. századi megerősítése: uo. n° 60.

³⁰ „...convenientia inter domnum Haimericum de Aver et ecclesiam Beate Marie Caritatis, de furno in Folia Nova faciundo. Convenit enim inter eos ut sanctimoniales in burgo illo furnum facerent et domum furni cum suis appenditiis de suo proprio, ita ut redderent furnum de Nativitate S. Johannis prima ventura in annum ex toto ad coquendum paratum cum his pertinentiis que ad furnum pertinent; ex quo in futurum mittet domnus Haimericus de hisque necessaria erunt ad opus furni terciam partem et terciam expleturam partem recipiet. Quod si sanctimoniales alterum furnum facere voluerint, faciant sub eodem pacto.” *Cartulaire du Ronceray*, n° 61.

³¹ *Cartulaire du Ronceray*, n° 68.

³² *Cartulaire du Ronceray*, n° 63.

rint a híd lábánál lévő házra vetett ki a tisztviselő 10 solidusos adót, végül sikerült elérnie a ház szabad, illetékmentes birtoklását.³³

A terület birtoklása és ellenőrzése szempontjából komoly lehetőséget nyújtott az önálló plébániai körzet léte, illetve a plébániai jogok következetes érvényesítése. Ronceray plébániakörzete hatalmas területet fedett le a túlparton, amely jobbára ritkán beépített agrárjellegű részeket jelentett a folyópart feletti magaslati oldalakon.

Fontos megemlítenünk ugyanakkor, hogy a Ronceray apátságához tartozó plébániahátár a 11. századi alapítástól fogva szokatlan módon átnyúlt a Maine folyón, magában foglalva nem csupán a szigetet, hanem a Porte Boulet, azaz a régi *civitas* víz felőli kapujától a folyó szűk bal parti zónáját is.³⁴ Ez pedig azt jelenteni, hogy a *civitas* folyóparti oldalán a korábbi nagy tekintélyű egyházi intézmények jelenléte ellenére (Saint-Serge, Saint-Aubin, püspökség) valamilyen okból akadt hely egy újonnan alapított számára is. Szempontunkból tehát fontos, hogy az alapítás egy túlparti intézménynek biztosítja mindkét partszakaszon a letelepülő lakosság lelki gondozását. Hogy Ronceray a *cura animarum*hoz és a vele járó *oblatio* birtoklásához ragaszkodott, azt jól mutatják azok a perek, melyek az apátság *cartularium*ából maradtak ránk a 11. század végéről és a 12. század első feléből. Egy fiatal halász, aki vélhetően a *civitas* felőli oldalon élt, még életében oly módon tette bonyolultabbá halála utáni sorsát, hogy társaival csatlakozott a szintén túlparti (Doutre) Szent Miklós apátság konfraternitásához. Elhunytával társai a Szent Miklós apátság temetőjében szándékoztak eltemetni őt, amit Ronceray plébániai jogai okán igyekezett minden eszközzel megghiúsítani.³⁵ Az eset nem egyedülálló. Ronceray a jelzett periódusban vagy fél tucat ügyben indított pert a temetési *oblato*ók visszaszerzése érdekében a Szent Miklós apátsággal szemben.³⁶

Egy másik eset 1110-ből származik, amikor Ronceray a nagy tekintélyű Saint-Serge apátjával került szembe hasonló ügyben. Bernerius Mantellust egy összetűzés során halálosan megsebesítették, az épp helyben lévő és őt meggyógytató Saint-Serge apátja rábeszélte, hogy kinyilvánítsa: az ő temetőjükbe kívánja temettetni magát. Innentől a holttestért folyó harc abszurdná vált. A perrel párhuzamosan Ronceray mozgósította embereit és *burgus*ának lakosait, akik elrabolták a Saint-Serge-től a holttestet, eltemették a saját temetőjükben, majd ezt követően egy novemberi éjszaka a Saint-Serge emberei megjelentek, kiásták és hajón visszavitték a sajátjukba.³⁷

³³ *Cartulaire du Ronceray*, n°. 65.

³⁴ *Cartulaire du Ronceray*, n°. 45., 47.

³⁵ „...orta est contentio inter nos et ecclesiam Beati Nicholai super corpusculo cuiusdam defuncti juvenis, qui Piscis vocabatur... Juvenis ergo ille, cum aliis coquevis suis, inceperat fraternitatem in honore Sancti Nicholai; eratque fraternitas illa, recenter inventa, in maximo honore. Quo defuncto, placuit amicis et confratribus ut corpus ad Sanctum Nicholaum deferretur ibique tumularetur. Cumque, per timore hujus ecclesie cujus parrochianus erat, navigio furtive ad praedictum Sanctum Nicholaum mortuum cadaver tollerent, notificatum est sanctimonialibus et Sancte Marie hominibus. Qui abeuntes corpusque ad portum invenientes, cum processione parrochianum suum, nullo contradicente, ad morem suum ad matrem suam ecclesiam, ut dignum erat, reportaverunt ibique honorifice intra murorum septa sepelierunt. Unde clamore facto et termino placiti constituto...sanctimoniales igitur clamaverunt juvenem mortuum ad parrochianum suum, et parrochiam suam usque ad Portam Boleti dicentes se habere sufficientes testes.” *Cartulaire du Ronceray*, n°. 47.

³⁶ *Cartulaire du Ronceray*, n°. 49–57.

³⁷ „...famuli et burgentes Sancte Marie convenierunt auxilio manachailibus et violenter ablatum corpus reportaverunt in ecclesiam Sancte Marie... Nocte festo sancti Martini, minis adhuc

Az iménti néhány eset, így a holttestek éjszakai csónakáztatása jól mutatja, hogy a 12. században a folyó és mellékfolyói (például Brionneau) még egy nehezebben kontrollált zóna volt, ahol a törvényen kívüli cselekedetek könnyebben véghezvihetők voltak.

A fentebb említett konfliktusok sorából kiolvasható ugyanakkor, hogy Ronceray következetesen igyekezett saját plébániájának jogait érvényesíteni, és azokon keresztül biztosítani a városon belüli pozícióit. Természetesen nem volt ez egyszerű, hisz a plébánia területe hatalmas volt, döntően a túlparti városrészben. Szempontunkból a vízparti zónák jelentőségét mutatja, hogy a *civitas* oldalára átnyúló plébániahatárt ezen perekon keresztül is érvényesíteni kívánta az apátság.

Jól látható ugyanakkor, hogy a plébániakörzet átnyúlása egy másik feudumára a birtokgyarapítás lehetőségeit bővítette. Adományával a városlakó gyakran fordult a plébánia-templomához, amelynek közösségformáló ereje felülírhatta a birtokviszonyok sugallta egyszerűbb képet. A 12. század elején ily módon jutott az apátság egy házhoz a folyóparti sóraktáraknál, mely Saint-Maurille feudumán volt található. Ez esetben a kezdeti cenzust Ronceray fizette tovább a Saint-Maurille társaskáptalannak.³⁸

A 12. század végéig tehát a folyó túlpartja és a híd környete Ronceray apátságához kötődően urbanizálódott, ennek látványos jele, hogy az apácák saját, körülhatárolt *burgust* hoztak létre már a 11. században. Igaz, a beépítettség mértékét csak nagy vonalakban tudjuk megbecsülni, de ez a terület a folyó irányába is egyre sűrűbben vált lakottá és beépítetté. Igazolja ezt a Doutre – folyóparti – *Folia* negyedéből kinőve a *Nova Folia* negyed megjelenése a szigetén, amelyre az első utalások a 12. század elejéről származnak.³⁹

A hidat és az azt környező partszakaszt leszámítva azonban az apátság folyó irányába való terjeszkedése kezdetben, úgy tűnik, óvatos maradt. Alátámasztani látszik ezt az a tény is, hogy a 12. század második felében a II. Henrik által alapított Szent János ispotály kezdeti birtokainak jelentős része a folyóparti területeken helyezkedett el, részint Ronceray feudumából kiemelve, részint grófi adománybirtokokból felépülve.⁴⁰

Ettől kezdve az ispotály, látványos gyarapodásának köszönhetően, jelentős szerepet játszott a part menti területek urbanizációjában. Fontos viszont kiemelnünk, hogy a Szent János ispotály lehetőségei és ebből kifolyólag stratégiája is több ponton különbözött attól, amit Ronceray apátság esetében figyelhettünk meg. A 12. század végére, 13. század elejére a terület hűbérjogilag már lényegében újraosztott volt, ami azt jelenti, hogy a korábbi grófi dominancia eltűnt, és Ronceray feudális birtokjoga vitathatatlanra vált. Új feudumokat tehát az ispotály nehezebben tudott megszerezni, birtokainak jelentős részén ezért mint haszonélvező birtokos (*dominus utile*) volt jelen. Ezenfelül a plébániai jogok is változatlanok maradtak (leszámítva az ispotály fallal körülvett területén élvezett autonómiát), az ispotály tehát a közvetlen plébániai illetékességgel szintén nem tudott élni. Mindez azonban nem gátolta meg abban, hogy a 13. század közepére igen jelentős ingatlanvagyonot szerezzen meg. A jelenség újszerűsége feltűnő. Míg korábban a közvetlen földesúri (*dominus principalis*), illetve plébániai jogok biztosították a terjeszkedés elsőszámú feltételét, addig a 13. század elejétől már a városi ingatlan- és pénzpiac felszabadulásának köszönhetően kitűnően tudott érvényesülni az az intézmény is, amely ugyan a fent említett előnyökkel nem bírt,

pendentibus, nescientibus monialibus effossum est corpus et delatum per aquam ad Sanctum Sergium et traditum monachis. Mane facto, contristate vehementer, miserunt querimoniam suam et calumpniam ubi corpus jacebat.” Cartulaire du Ronceray, n° 58.

³⁸ *Cartulaire du Ronceray*, n° 67.

³⁹ *Cartulaire du Ronceray*, n° 62.

⁴⁰ *Cartulaire Saint-Jean*, n° 1–7.

ám társadalmi beágyazottsága folytán képes volt élni az új lehetőségekkel. Témánktól messzire vezetne az új pénzügyi lehetőségek részletes tárgyalása, ám annyit mindenképp jeleznünk kell, hogy a bérbeadási gyakorlat megújulása, a supercensus megjelenése, a jelzálogkölcsönök elterjedése, illetve az azok megváltásával való üzletelés a 13. század elejétől Nyugat-Franciaországban mindenütt új lehetőségeket teremtett a városi ingatlanpiacon.⁴¹

Angers példája azt mutatja, hogy ennek első számú haszonélvezői nem feltétlenül a vagyonos és nagy múltú, ám a korszakra (13. század) a városban bezárt sejtként működő apátságok, illetve káptalanok voltak. Gazdálkodásuk ugyanis sok tekintetben a kiterjedt és szétszórt vidéki birtokaikra épült, míg az őket a városhoz fűző társadalmi kötelek meglapultak. A nyitott, jelentős ismertséget, tekintélyt és sokoldalúságuknál fogva komoly *aktív* társadalmi bázist felmutatni képes karitatív intézmények, úgy tűnik, épp a környezetükben élő polgárságra támaszkodva képesek voltak a városi hatalmi egyensúlyt is átrajzolni.⁴² Esetünkben már a 13. század második harmadától jól láthatók a konkrét eredmények. Egy 1240-es censusjegyzék arról tanúskodik, hogy az ispotálynak mintegy tíz, hídon lévő ház hoz jövedelmet, továbbá legalább nyolc háza van a szigeten, az úgynevezett *Nova Folián*, ezenfelül több tucat ház bérletéből származó jövedelme van a part menti részekről.⁴³ Ugyanakkor egy néhány évvel korábbi, más jellegű jegyzék, amely az ispotály mások feudumán lévő ingatlanai után fizetendő cenzust részletezi (sajnos azonosíthatatlanul), mintegy hetven nevet, illetve intézményt sorol fel.⁴⁴ Természetesen ezek korántsem mind folyóparti birtokokról szólnak, ám az ispotály általános birtokpolitikáját tekintve a lista mégiscsak beszédes. A hetven címzett mögött természetesen nem hetven, hanem annál jóval több ingatlan áll. Igazolja ezt a *capellano domini regis*hez címzett 12 solidus és 2 dénár is, amelyről egy másik lapon, szerencsénkre, némileg részletezve kiderül, hogy 13 ház bérletét takarja.⁴⁵ Világos tehát, hogy az ispotály más feudumokon szerzett ingatlanok sora után fizette a *seniornak* a minimális alapcenzust (*principalis census*), ám ő azt már jóval magasabb supercensusért volt képes továbbadni. Ezen felül az 1240-es jegyzék jól mutatja azt is, hogy a kérdéses, víz közeli területek egyre sűrűbben voltak beépítve, és erősen kötődtek a Szent János ispotályhoz. Témánk szempontjából talán nem érdemes egyenként felsorolni a szá-

⁴¹ Chédeville, Andrée: *Le rôle de la monnaie et l'apparition du crédit dans les pays de l'Ouest de la France, XIe–XIIe siècles*. Cahiers de la Civilisation Médiévale, 17. (1974) 305–325.; Dillay, M., *La propriété foncière en Anjou du XIe siècle à la fin du XIIIe siècle*. Paris, 1923.; Leguay, Jean-Pierre: *La propriété et le marché de l'immobilier à la fin du Moyen Age dans le royaume de France et dans les grands fiefs périphériques*. In: Jean-Claude Maire Vigueur (dir.): *D'une ville à l'autre: structures matérielles et organisation de l'espace dans les villes européennes (XIIIe–XVIe siècles)*. École Française de Rome, tom. 122. (2000) 135–199. A Loire és a Maine folyók régiója több szempontból rugalmasabb és korszerűbb ingatlanvagyon-kezelést mutat, mint amivel a hasonló fejlődést követő Párizsban találkozunk. Az Loire-vidéki városi censusjegyzékek már a 13. század első felében azt a formát mutatják, amit Párizsban néhány apátság csak évtizedekkel később, az 1260-as évektől kezdett alkalmazni az agráriumtól frissen elhódított – például folyóparti – területein. Roux, Simone: *L'effacement de la campagne sous la poussée urbaine: la rive gauche de Paris au XIIIe siècle*. In: Feller, Laurent – Mane, Perrine – Piponnier, Françoise (dir.): *Le village médiéval et son environnement. Études offertes à Jean-Marie Pesez*. Paris, 1998. 642–644.

⁴² Gálffy: *Egy ispotály működésének kezdetei*, i. m.

⁴³ Archives Départementales de Maine et Loire (a továbbiakban: A.D.M.L.) B 188 f. 1–5.

⁴⁴ A.D.M.L. B 188 f. 20 r°–v^o.

⁴⁵ Uo. f. 34 v°. Az ispotály és a johanniták vitája, valamint a politikai bizonytalanság arra készítette a Szent János ispotályt, hogy birtokainak listáját már 1208-ban jegyzékszerűen rögzítse. Ebből kiderül, hogy a part menti részek jelentős részben a király (I. Földnélküli János) feudumai. *Cartulaire Saint-Jean*, n° 44.

zad második felétől egyre szaporodó adományleveleket, illetve bérbeadási szerződéseket, hogy világossá váljék a korábbi tendencia tartós érvényessége. Érdekes viszont egy pillantást vetnünk a lakosok társadalmi összetételére, illetve a világi feudumok jelenlétére. A folyóhoz közeli *Cuateria* és *Folia*, illetve a szigeten található *Nova Folia* negyedek népességét a források szerint döntő többségben éppúgy városi iparosok, kézművesek és kereskedők alkották, mint a távolabb eső, de szintén folyóparti *Reculeia* lakosságát. Ahogy az másutt is megfigyelhető, a folyópart közelében található a bőrművesek utcája (Tannerie), a bőrcserzők, kelmefestők, bádogosok, pergamenkészítők otthonai. Az ispotály elsőszámú adományozói, bérlői, hitelfelvevői tehát nagy számban épp ebből a csoportból kerültek ki. Gazdasági erejük megerősödéséről tanúskodnak a 13. század második felétől egyre nagyobb számban ránk maradt végrendeletek.⁴⁶ Forrásainkban a 14. század elejétől megjelenő ol-táralapítványok szintén jelentős összeget hagytak az ispotályra, esetenként több száz font értékben.⁴⁷

A 13. század közepétől a folyóparthoz kötődő és egyre markánsabban kirajzolódó iparos-kereskedő negyedek közt némi differenciálódás is megfigyelhető. Így például látható az egyes mesterségek topográfiai koncentrációja, a bőrművesek egy utca köré rendeződése, a pénzváltók, a 13. század végétől a pénzverde, valamint az ötvösök tömörülése a híd és a hídfő zónájába. Szintén megfigyelhető a fűszerek, gyógyszerész-gyógynövényárusok (*apothecarius*) megjelenése a hídon és a szigeten (*Nova Folia*). Ami az ingatlanok értékét illeti, a részleges információkból nehéz pontos következtetéseket levonnunk. Annyi mindegyesre kitűnik, hogy a híd és környéke a nagyobb presztízsű, drágább zónák közé tartozott városi szinten is, míg a folyópart többi része az átlagos cenzusoknál is alacsonyabb értéket mutat.⁴⁸

A társadalmi viszonyok kapcsán meg kell említenünk még egy feltűnő jelenséget: a világi magánföldesurak feudumainak jelenlétét a part menti, illetve a túlparti oldalon. Angers egyházi intézményeinek dominanciája folytán a *civitas* területén és a közvetlen magaslatok környékén minimálisra csökkent a világi feudumok száma, ám ahogy azt fentebb jeleztük, a vízparthoz közeledve egyre gyakrabban bukkanunk világi földesurakra. Információink legnagyobb része ugyanakkor abból az időszakból származik, amikor vagyonuk részben vagy egészben épp a fent említett intézményekhez, elsősorban a Szent János ispotályhoz került. Mathieu de Lyneres feuduma a Cuaterián található, az ispotály a rajta lévő házakat egy korábbi adósság révén 1228-ban gyakorlatilag felvásárolta.⁴⁹ Geoffroy de Jumeliere (Gauffridus de Jumeleria) az 1220-as években tartós vitapartnere volt az ispotálynak. Egy

⁴⁶ 1264–1273-ig: *Cartulaire Saint-Jean*, n° 153., 154., 159., 160., 161.

⁴⁷ 1331-ben Matthieu Vueé (*Matheus Vueé*) lovag (*miles*) 100 fontot adományoz az ispotálynak kápolnaalapítás (*capellania*) céljából. A.D.M.L. B 49 f. 249. Egy 1308-as dokumentum szerint Pierre Cotton (*Petrus Qouton*) pénzváltó (*changeor*) 200 fontot ajánlott fel az ispotálynak hasonló célra. A.D.M.L. B. 48 f.145. Más esetekben ennél jóval kisebb összegekkel is találkozunk. Pierre Odierno feleségével szintúgy, mint a fenti esetekben, heti három misére kápolnaalapítás kapcsán 15 fontot ajánlott fel. A.D.M.L. B. 49 f. 11. Robert Russell angers-i polgár, a Folián lévő házak birtokosa puszta 5 fontot, ám több város körüli ingatlant, szőlőt, présházat ajánlott fel ugyanerre a célra 1326-ban. A.D.M.L. B. 49 f. 1-3.

⁴⁸ A Doutre és a híd zónájában említett ingatlanokra, illetve tulajdonosokra 1230–1330-ig lásd a teljesség igénye nélkül: *Cartulaire Saint-Jean*, n° 31., 65., 92., 95, 111., 160., 162., 167., 182. A.D.M.L. G 353 f.79., Hs A 4 f. 24., 25.; Hs A5 f. 163., 283–284; Hs. B 11 f. 280–281.; Hs B18 f. 6.; Hs B 21 f. 25., 31., 33., 34., 37., 51., 55., 58.; Hs B 23 f. 268.; Hs B 24 f. 2–3., 8., 9., 10., 11., 17.; Hs B 29 f. 6., 8.; Hs B 49 f. 1., 278., H 543 f. 111.

⁴⁹ *Cartulaire Saint-Jean*, n° 95.

1226-ban az angers-i hídon kiállított oklevél szerint úgy döntött, hogy a saját feudumán lévő tizenhárom házat tartozékaival együtt átadja az ispótnak 60 font egyszeri juttatású készpénzért, illetve az eredeti census duplájáért.⁵⁰ Bő egy évtizeddel később egy anjou-i nemes és angers-i lakos, egy bizonyos David de Chateaubriant vazallusa, Jean de Wrees adományozott az ispótnak egy házat és 30 solidus cenzust egy másik házon a Folia negyedben.⁵¹

Az említett esetekből is kiviláglik, hogy a vizsgált területen, bár nem tűnt el, de mindeképp visszaszorulóban volt a világi hűbér, illetve annak származékos birtoklása. Ez a jelenség feltűnő párhuzamban követte a vízparti részek urbanizálódását és az ispóty terjeszkedését. Ez utóbbi térnyerésén túl fontos megemlítenünk, hogy a Doutre adott otthont két új koldulórendi közösségnek is. Míg a ferencesek és a domonkosok a régi *civitas* oldalán a magaslati pontokra telepedtek, a vízpart közelébe kerültek a Sachet testvérek. Letelepítésük Geoffroy de Chateaubriand-nak, a fent említett David de Chateaubriand fiának köszönhető, aki telket biztosított számukra. Később helyüket egy ágostonrendi közösség vette át a 14. század elején.⁵² Egy másik koldulórend, a karmeliták a 13. század végén a régi város oldalán telepedtek le, közel a vízparti Évière negyedhez. Később 1363-ban átköltöztek a Maine folyó szigetére a Nova Folia negyedbe.⁵³ Végül egy másik, jellegzetesen városi környezetben működő közösség, az egykori prostituáltakból álló Filles-Dieu is a Doutre-on, Ronceray közelében talált otthont a 13. század közepe táján.⁵⁴ Az is világosan látszik, hogy a helyi kézműves–kereskedő polgárság, mint ez az oklevelekből kitűnik, differenciált befektetéseken keresztül a 13. század második felére egyre jelentősebb gazdasági erővel rendelkezett. Érdemes feltennünk a kérdést, társult-e mindez a vízparti zónához kötődő szövetkezéssel, közösségiséggel.

Látnunk kell, hogy a középkori város legfontosabb közösségteremtő ereje még a plébánia, illetve a nagy számú földbirtokos és az azok kezdeményezésére létrejövő *burgus*-képződmények voltak. Angers új városfalának megépítése (1230–1260-as évek) némiképp új helyzetet teremtett azzal, hogy a túlparti részeket is látványosan magába ölelte, ám a lakosság korábbi kötődéseit ez kevéssé érintette. Ami viszont a céhes szerveződésekkel illeti, fontos tényező, hogy a város a korábbi *civitas* oldalán több igen erős kézműves–kereskedő negyeddel rendelkezett már, így a folyóparti negyedek feloldódni látszottak ebben a tekintetben. Nem figyelhető meg a csónakosok, rakodók és általában vízi-kereskedők elkülönülése sem, mint ahogy azt Párizsban láthatjuk.⁵⁵ Azaz Angers céhes fejlődésének első doku-

⁵⁰ *Cartulaire Saint-Jean*, n° 92.

⁵¹ *Cartulaire Saint-Jean*, n° 111.

⁵² David de Chateaubriand adománya: Bibliothèque Nationale de France (a továbbiakban: BNF), Collection Touraine-Anjou, tom. VII. n. 3166. A Sachet-testvérek rendjét 1274-ben a lyoni zsinaton törölték, ám közösségük Angers-ban tovább működött. Nicolas Gellent angers-i püspök még 1288-ban is adott nekik alamizsnát. Urseau, Ch. (dir.): *Comptes de recettes et des dépenses de Nicolas Gellent évêque d'Angers (octobre 1284-mai 1290)*. Angers, 1920. 129. Az ágostonrendiek megjelenésére a Doutre-on: BNF Collection Touraine-Anjou, tom. VIII. n° 3458.

⁵³ Comte, Francois: *L'île des Carmes à Angers au Moyen Age*. Archives d'Anjou, 4. (2000) 149–150.

⁵⁴ A.D.M.L. G 340 f. 27. Egy 1313-as dokumentum alapján nagyobb méretű házukért (*herbergementum*) a Szent János ispótnak fizettek bérleti díjat (*rente*). A.D.M.L. 1 Hs A 4 f. 4. A közösség gyakran szerepel javadalmazottként a Doutre-i polgárok végrendeleteiben *Cartulaire Saint-Jean*, n° 153., 154., 160.

⁵⁵ Sz. Jónás Ilona: A „vízi kereskedők” szövetsége és a város élelmezéséhez kapcsolódó foglalkozások a 13–14. századi Párizsban. In: uő.: Sokszínű középkor. Természet–társadalom–kultúra a középkori Európában. Szerk. Nagy Balázs – Novák Veronika. Budapest, 2010. 347–378.

mentumai a 13. század utolsó harmadából pusztán városi szinten működő szövetségeket mutatnak.⁵⁶ Később (1359) viszont nyomára akadunk a Doutre negyed henteseinek, akik a székesegyházhoz közel eső Porte Angevine-nél működőkkel szövetkezve sikeresen próbálják távol tartani az idegen húsárusokat és henteseket.⁵⁷

A Doutre-on és a régi *civitas* folyó felőli részén túl fontos megemlítenünk még egy negyedet, amely a város fejlődésének korai szakaszában leginkább kötődött a vízparthoz. Az Évière (*Aquaria*) negyedről van szó, mely a *civitas*tól nyugatra a régi római fürdők helyén alakult ki. Markáns egyházi kötődése a 11. század közepétől datálható, amikor Geoffroy Martel, Anjou grófja a szintén általa létrehozott vendôme-i Szentháromság apátság filiáját, eredeti szándéka szerint ikerpárját alapította meg a vízpart közelében.⁵⁸ A negyed fejlődésének 1132-ben egy pusztító tűzvész vetett véget, melyből az apátság sem tudott többé igazán talpra állni.⁵⁹ Bár a 13. századi városfal építése folytán a várból az említett szektorba került a grófi alapítású Saint-Laud káptalan, mindez számára is leértékelődést jelentett, és nem új lehetőségeket teremtett. Következésképp a negyed lakosai plébániatemplomukkal, a Saint-Germain templommal alakítottak ki szorosabb viszonyt, amely szinte egyedüli patrónusként működött. A 13. század második felétől a negyedben, melynek bérleti díjai alacsonyabbnak tűnnek a *civitas*, illetve a Doutre díjainál, nagyobb számban jelennek meg kézművesek, valamint egyetemi klerikusok, diákok és tanárok.⁶⁰ A zóna lakosai összefogásának markáns példája a Szent Miklós konfraternitás létrejötte, mely a plébániatemplomhoz kötődve a késő középkori világi kezdeményezésű testvérületi megújulás első jele Angers-ban.⁶¹ Az *Aquaria* példája tehát arra mutat, hogy a folyó közeli negyed domináns egyházi patrónus és kedvező előzmények híján is képes volt önálló arculatot formálni magának, és ezt paradox módon a 13. századi városfalon kívül rekedése csak megerősítette.

Az előbbi szempontokon túl a folyópartok urbanizációjának fontos indikátora a vízhez kötődő gazdasági létesítmények és szerepek megerősödése. Az árubemenet és elosztás szempontjából döntő jelentőségű a kikötők szerepe. Megfigyelhető ugyanakkor, hogy a városi partok mentén nemcsak egy kikötővel találkozhatunk, hanem az áruk szerinti specializáció korán, már a 11. századtól kialakult.⁶² Ennek jele, hogy Angers már a 12. század végén külön kikötődokkal rendelkezett a só (*port Saunerez*), a fa (*port Ligniez, Lanier*), a gabona (*port Annonez*) számára. Mindezen felül sejthetők még a különböző intézmények számára fenntartott kikötődokok is, ám ezek gyakorlatilag mind a bal parton, a régi *civitas* oldalán

⁵⁶ Laurière, M. (ed.): *Ordonnances des rois de France de la troisième race*. Tom. II. Paris, 1729. 30–34.

⁵⁷ „...les bouchers de notre ancienne boucherie d'Angiers de la porte angevine et de la boucherie Notre-Dame par de la les pons nous aient supplié plusieurs fois, comme ilz soient en saisine et possession seulz et pour tout, de vendre chars a détail en notre ville d'Angiers, et en ceste saisine aient esté lesdiz anciens bouchers de si long temps que il n'est memoire du contraire...” Secousse, M. (dir.): *Ordonnances des rois de France de la troisième race*. Tom. VII. Paris, 1745. 251–256.

⁵⁸ Guillot: *Le comte d'Anjou*, II. 120–121.

⁵⁹ „Hoc anno combustum est monasterium Sancte Trinitatis Andegavis cum omnibus edificiis et tota substantia totaque burgo de Aquaria necon plurima parte civitatis.” Halphen, Louis (dir.): *Recueil d'annales angevines et vendomoises*. Paris, 1903. 69.

⁶⁰ A 13. század végéről: Étienne Bourgueil *legum professor* A.D.M.L. 1 Hs B 31 f. 262.; Guillaume Odart és Jean l'Aigneau mindkettő *legum professor* A.D.M.L. 43 G 1.; Mathieu Rigourt *magister* A.D.M.L. 1 Hs B 31 f. 263.; Michel de Hagiau *magister* A.D.M.L. 17 G 1 f. 93.; Symon de Durtal *magister*, *phisicus* A.D.M.L. 43 G 1.

⁶¹ A.D.M.L. 43 G 1. Ingatlanbérletek továbbá: A.D.M.L. 1 Hs B 24 f. 12., B 31 f. 262., B 52 f. 25.; H 53 f. 277.; H 83 f. 12.; H 543 f. 111.; G 785 f. 18.

⁶² *Cartulaire du Ronceray*, n° 47.

találhatók. A forrásokban következetesen feudumokhoz és helyhez rögzített említésük arra utal, hogy ritkán kényszerültek elmozdulásra a Maine vízszintingadozása ellenére. Ezzel szemben Tours-ban a nyári hónapok vízhiánya folytán a kikötő helye akár szezonális ritmusban is változni kényszerült.⁶³ Talán ez is oka lehet a kikötőhelyek viszonylag sűrű említésének, így Tours-nál csak a Loire-on tízről tudunk a 14. század elején, igaz, lokalizálni nehéz őket.⁶⁴

A kikötőkben az árutranszferen kívül raktárak, sőt piacok is megjelentek, azaz az árueelosztás színtereivé váltak. Vélhetően a halas kirakodó dokkok mellett jött létre az angers-i *poissonnerie*, amely a hal és más élelmiszerek elosztásában igen fontos szerepet játszott.⁶⁵ Az itteni halárusok tevékenységének szabályozására 1279-től vannak adataink.⁶⁶ A *port Saunerez* sókikötőben húspiac is volt, és hentesek árultak a 14. század első felében.⁶⁷ Az 1360-as évekből Macé d'Arne, I. Lajos pénzügyi ellenőrének számlái közt találunk ardoise-pala vásárlást a Port Lanier-ben, ami a fán kívül más építőanyagok itteni elosztását látszik igazolni.⁶⁸

A piac és az árueelosztás színterei természetesen nem korlátozódtak a kikötőkre. A szempontunkból fontosabb folyóparti zónákra összpontosítva figyelmünket, Angers első számú kereskedelmi központja itt, azaz a hídon és környékén jött létre. A hídon tartott vásárokat már a 13. század elején említik forrásaink,⁶⁹ és a gyakorlat megmaradt egészen az 1240-es évek végéig, amikor a piacteret Anjou Károly áttette az újonnan épített Les Halles csarnokos térre. Az új piactér a gróf számára mindenképp kedvezőbbnek bizonyult: általa a piacot és vásárokat kiemelte a számára már kevésbé jövedelmező és nehezen kontrollálható zónából, újrendezve így a városon belüli gazdasági pólusok feletti ellenőrzést. A grófi intézkedés legfőbb kárvallottja, a Szent János ispotály évi háromszáz fontos jövedelmet kapott elmentételezésül, ami a korábbi vásárjövödelmek nagyságáról is vall.⁷⁰ Mindezzel a híd nem veszítette el gazdasági jelentőségét, a rajta levő üzletek sokasága, a pénzváltók és üzletek egyre gyakoribb említése arra enged következtetni, hogy a híd és környezete továbbra is meghatározó kereskedelmi elosztópont maradt.

A folyamhoz kapcsolódóan a városi élelmiszerellátásnak egy másik jelentős eleme a malmok működtetése. A malmok ideális működtetői általában a kisebb vízfolyások és partok, esetünkben viszont, ahol jobbára nagyobb vízhozamú folyókkal találkozunk, nem a partok, hanem a hidak voltak alkalmasak a malomépítmények elhelyezésére. Angers esetében ezek a malmok szinte kizárólag egyházi intézmények, illetve az ispotály kezén voltak. A nagyhídon Ronceray már a 11. században birtokolt malmokat,⁷¹ ám azokról a későbbiekben nagyon kevés információ maradt ránk.⁷² Később az uralkodó, II. Plantagenet Henrik

⁶³ Chevalier: *Tours, ville royale*, I. 46.

⁶⁴ Chevalier: *Tours, ville royale*, II. 7.

⁶⁵ A.D.M.L. G 786. f. 1–9.

⁶⁶ Lauriere: *Ordonnances des rois de France de la troisième race*, II. 30.

⁶⁷ Secousse: *Ordonnances des rois de France de la troisième race*, VII. 251–256.

⁶⁸ Mallet, Jacques: *Les comptes de Macé d'Arne*. Angers, 2000. 32. (kézirat)

⁶⁹ *Cartulaire Saint-Jean*, n° 44.

⁷⁰ *Cartulaire Saint-Jean*, n° 144.

⁷¹ *Cartulaire du Ronceray*, n° 63.

⁷² Hosszú szünet után az első újabb információk a 15. század közepéről (1437-től) származnak, amikor a malmok működtetését egy befolyásos városi polgár veszi kezelésbe. Comte, Francois: *Les piles des moulins du Grand Pont d'Angers (c. 1440?): apport et contradiction de l'archéologie, des textes et de la dendocronologie*. In: Prigent, Daniel – Tonnerre, Noel-Yves (dir.): *La construc-*

költségére egy malomhidat építettek a Maine-be nyúlóan, mintegy 200 méterrel a nagyhíd felett, a belső végéhez pedig egy terelőgát (mintegy 600 m hosszú) illeszkedett a jobb parttól, amely, ahogy korábban a nagy híd esetében is, a malmokhoz vezette a vizet. Mindezt tartozékaival a Szent János ispotály kapta meg az uralkodótól. A híd- és gátrendszer egy 13. század eleji per kapcsán ránk hagyott anyagból rekonstruálható.⁷³ Ez esetben a terelőgát okozta gyakori árvizek kárvallottja a fél város, de leginkább a Saint-Serge és a Saint-Aubin apátságok voltak, amelyek panaszai szerint a partszakaszon lévő birtokaikat az ispotály hibájából rendszeresen elöntötte a víz. Az 1210-ben hozott döntés alapján a folyóba mérőrudakat helyeztek, melyek kontrollmértékei angers-i apátságokra lettek bízva, az ispotálynak ezeket figyelve kellett a terelőgáton lévő zsilipet működtetni. A perből az is kiderül, hogy a városlakók a szintén kárvallott apátságokkal közösen próbálták érdekeiket érvényesíteni. Mindez természetesen óriási munkák és költségek árán összeálló hidraulikus rendszer létrejöttét eredményezte a városban. Az említett malomhídon (*chaussée des Treilles*) később, 1232-ban a johanniták is kaptak három malmot az ispotálytól, ami egy korábbi vita utolsó állomása volt. A johanniták malmairól a későbbiekben nem kapunk híreket, sőt a 14. század elején már romos állapotban újból az ispotály adta át ezeket, ezúttal bérbe (*pensio*) egy angers-i polgárnak minimális, évi 20 solidusos díjért, de a helyreállítás terhe mellett.⁷⁴ Mindemellett a malomhídon becslések szerint legalább fél tucat malomnak kellett működnie a 13. század második felében.⁷⁵ Ekkorra viszont a terelőgátat meg kellett bontani, hisz a városfal megépítésével az komoly biztonsági kockázatot jelentett, a jobb partról ugyanis rajta keresztül be lehetett sétálni a város közepére. Ennek következménye lett a jobb part újbóli megnyitása a folyó számára egy kisebb vízhozamú csatornán keresztül. Így válik érhetővé, amit fentebb említettünk, azaz, hogy miért csak a régi város oldalán találhatók a kikötők, ezzel furcsa és első látásra indokolatlan féloldalságot teremtve. Ronceray, majd az ispotály terelőgátjai vagy elzárták, vagy csak csekély mennyiségben engedték át a vizet a jobb part számára egy jelentős szakaszon. Természetesen a két híd mellett máshol is találhatók malmok, a városban vagy annak periferiáin, így például a Doutre oldalán, *intra muros*, a nagy hídtól lefelé, ahol a sodrás újra akadálytalan, a rue de Normandie-n voltak a 14. század elején városlakók által bérelt malmok.⁷⁶

Angers vízi adottságaiból következően természetesen másutt is találhatunk olyan malmokat, amelyek közvetve vagy közvetetten a város ellátását szolgálták. Ilyeneknek tekinthetők az Angers tíz kilométeres körzetén belül található a Szent Miklós apátság malmai a Brionneau patakon, valamint a Val de Maine, a Rousebouc (a Maine és a Loire összefolyásánál épített malomhíd és gát) és a Ponts de Cé malmai, melyekkel kiegészülve a 14. század elején már legalább húsz malmot azonosíthatunk a városban és környezetében. Természetesen azt, hogy ez a teljes szám lenne, korántsem állítjuk – jóval magasabb is elképzelhető –, mindenesetre Poitiers esetében ugyanennyi azonosítható az adott korszakban.⁷⁷

tion en Anjou au Moyen Age. Actes de la table ronde d'Angers des 29 et 30 mars 1996. Angers, 1998. 198–213.

⁷³ *Cartulaire Saint-Jean*, n° 55.

⁷⁴ A.D.M.L. 1 Hs B 11 f. 280., 281.

⁷⁵ Courant, Hugues – Cussonneau, Christian: *Les sites de la meunerie hydraulique sur la Loire et la Maine du XIe au XIXe siècle*. Archives d'Anjou, 4. (2000) 7–45.

⁷⁶ A.D.M.L. 1 Hs B 21 f. 51., 58.

⁷⁷ Favreau, Robert: *La ville de Poitiers à la fin du Moyen Age. Une capitale régionale*. Poitiers, 1978. 144.

A gátakkal, zsilipekkel és a hidakkal együtt működtetett rendszer természetesen szabályozást is igényelt. Erre vonatkozóan ismerünk egy szabályzatot, mely ugyan datálatlan, de a 13. század közepén már biztosan létezett.⁷⁸ Ez a dokumentum tükrözi azt az igényt, hogy a Loire-on és a Maine-en működő malmok egyenlő esélyekkel dolgozzanak, kiszűrve a hatalmaskodásokat és a csalásokat. A molnárok pedig nem pusztán védett, de kiemelt személyek is voltak, akikre sem a katonai szolgálat, sem a *taille*, sem a vasárnapi munkaszünet nem vonatkozott.⁷⁹

Összefoglalva tehát megállapíthatjuk, hogy a vízparti területek korszakunkban a város élelmezésének legfőbb pólusait jelentették, és ez bár magától értetődőnek tűnik, mindez nem mondható el sem a kora középkori városról, sem a késő középkori viszonyokról, amikor a piaci–élelmezési pólusok újból kiegyensúlyozottabb eloszlást mutatnak.

A Loire-vidék más központjai nem nyújtanak ilyen szélesen elemezhető képet korszakunkban. Nantes és Tours, ahogy említettük, a folyó irányába zártabb maradt. Mindkét város kénytelen volt tartósan küzdeni a mocsarakkal és az árvizekkel. Saumur esete azonban némileg más. Itt a város magaslaton elhelyezkedő magja, mely a folyótól távolabb helyezkedett el, lehetőséget teremtett a vízpart irányába történő terjeszkedésre. Ennek fő koordinátorai és haszonélvezői itt is az egyházi intézmények voltak, leginkább a Saint-Florent apátság, valamint a várostól mintegy 10 km-re működő fontevraud-i apátság. A két intézmény közül Fontevraud esetében szintén megfigyelhető, hogy Angers-hoz hasonlatosan a világi feudumok rovására terjeszkedett a part irányába. Jelenlétének egyik kulcseleme a part közelében érvényesülő mérlegelési jogok (*minagium*), emellett a vízhasználati jog is a kezére került. Fontos viszont látnunk, hogy e szerzeményekhez nem egy csapásra jutott az apátság, hanem fokozatosan és töredezett formában: II. (Plantagenet) Henrik egy a közeli Chinonban kiadott oklevele alapján a saját saumur-i *minagium* jogát valamikor 1165 és 1170 közt adta Fontevraud-nak.⁸⁰ Ezt követően nem sokkal a gróf egyik vazallusa, Païen de Mange adományaként a mérlegelési jog egy újabb része is hozzá került.⁸¹ A partközeli *Bislangián* levő mérlegházra (*domus de Pondere*) vonatkozó jogait a 13. század elején az angers-i Szent János ispotály –úgy tűnik, nem ok nélkül – elperelte, majd a Le Mans-i püspök döntőbíráskodása következtében ennek jövedelmei és terhei közösen illették őket.⁸² Ugyanebből a dokumentumból az is kiderül, hogy 1218-ban az éves vásárt már itt, a folyóparti *Bislangia* negyedben tartották a saumur-iek a korábbi helyszínen, Saint-Florent apátság szomszédsága helyett. A negyedben egyébként egy 12. század vége fele készült censusjegyzék szerint Fontevraud-nak több háza, kemencéje és ingatlanjövödelme volt. Szintén ekkortájt sikerült az apátságnak megszereznie egy világi feudumot a híd lábánál.⁸³

Mindezek azt sugallják, hogy a 12. század derekától meredeken felfelé ívelő pályán lévő közeli apátság pozíciói nemcsak erősödtek Saumur-ben, de képes volt viszonylagosan visz-

⁷⁸ Planchenault, André (dir.): *Cartulaire du chapitre de Saint Laud d'Angers*. Angers, 1903. n° 46.

⁷⁹ Ez utóbbi ellen ugyan fellépett az angers-i püspök, Guillaume Le Maire egy 1291-es zsinati határozat szerint: „...inhibentes molitoribus eciam quibuscumque sub interminatione predicta et molendinorum dominis, ne ipsi dictis diebus dominicis, maxime a vespera diei sabbati usque ad vesperam diei dominice, molendina molere faciant aut permittant, nonobstante longi temporibus ab usu, qui non usus censendus est aut consuetudo, immo verius corruptela.” Avril, Joseph: *Les statuts synodaux du diocese d'Angers 1247–1423*. Lille, 1971. 156.

⁸⁰ Bienvenue, Jean-Marc (dir.): *Cartulaire de Fontevraud*. Tom. II. Poitiers, 2005. n. 872.

⁸¹ *Cartulaire de Fontevraud*, II. n° 873.

⁸² *Cartulaire Saint-Jean*, n° 76.

⁸³ *Cartulaire de Fontevraud*, II. n° 896.

szaszorítani az addig egyedüli markáns apátságot, a Saint-Florent-t. A következtetésekkel ennek ellenére nem árt vigyáznunk, hiszen a későbbiekben még mindig se szeri, se száma a Saint-Florent birtokainak Saumur-ben, az Ile Offart, azaz a Loire-on szemben lévő sziget szintű az ő tulajdonuk, mint a híd. Ezen felül jól láthatók a 13. század elejétől az angers-i Szent János ispotály és módos anjou-iak (angers-iak és saumur-iek) mindkét városban megjelenő, part menti részeket előnyben részesítő befektetései.⁸⁴

Saumur esetében tehát a birtokviszonyok, úgy tűnik, egyre összetettebbé váltak, ám a 13. század folyamán mindez nem gátolta a várost abban, hogy a Loire közelében a hídhoz csatlakozva élénk kereskedelmi élettel bíró negyed jöjjön létre. Itt volt a heti piac és az évi két alkalommal tartott vásár is. A Joinville beszámolója⁸⁵ révén elhíresült saumur-i csarnokok (*Les Halles*) tehát a folyó közelében épültek, és így Angers-val ellentétben a város gazdasági központja is egységesebb maradt.

A hidak

Vizsgálatunk utolsó részében talán helyesebb lenne hidakat és átkelőket említenünk, hisz a Loire-on a városok közelében is számos rév, illetve időszakos gázló létezett, melyek, ha a hidak nem működtek vagy elkerülendőnek számítottak, szükségszerűen az utazó rendelkezésére álltak. Ennek példájára említhetjük II. Fülöp Ágost 1189-es hadjáratát, amely során II. Plantagenet Henrik katonáit üldözve a francia király Tours felé vonult, abból a célból, hogy a Loire-on átkeljen, és a várost elfoglalja. Június 23-ára a város közelébe érve, vélhetően stratégiai okból, fel sem merült benne a híd használata, hanem katonáit a parton lesátoroztatva maga keresett lóhátról, lándzsája segítségével átkelőt hadserege számára. Rigord elbeszélése alapján rövid próbálkozás után sikerrel járt.⁸⁶ Nem sokkal később, 1206 augusztusában a Poitou felől érkező I. Földnélküli János kelt át hasonló módon (*aquam manu signans*) Les Ponts de Cénélt hadseregével a Loire-on, hogy rajtaüssön Angers városán.⁸⁷

Nem különösebben nehéz belátnunk, hogy a hidak mindvégig törekény konstrukcióknak bizonyultak, és fenntartásuk kifejezetten költségesnek számított a gyakori természeti és katonai pusztítások folytán. Az anjou-i és vendôme-i évkönyvek információi szerint az angers-i Maine-híd 1177-ben, 1202-ben, 1203-ban és 1206-ban égett le, ez utóbbi három esetben katonai konfliktus során vált kiemelt jelentőségű célponttá.⁸⁸ 1175-ben gátszakadás vitte el a város hídját. A Loire-on 1182-ben és 1235-ben említenek az évkönyvek szörnyű szélviharokat és jégzajlás okozta hídszakadást.⁸⁹ Ez utóbbi esetben Saumur és Tours hídjai is átszakadt. Bár a 13. század első harmadát követően annalsztikus forrásaink megszakad-

⁸⁴ *Cartulaire Saint-Jean*, n° 116., 138., 142., 150., 160., 158.

⁸⁵ Joinville: *Vie de saint Louis*. Monfrin, Jacques (ed.), Paris, 1998. 46–51.

⁸⁶ „...versus civitatem Turonis exercitum duxit [ti. II. Fülöp], ubi super ripam Ligeris fixis tentoris, solus rex, fluvium circumspectans tentando aquas cum lancea [...] vadum invenit, et positus a dextris et a sinistris in flumine signis, ut totus exercitus inter illa duo signa post eum transvaderet, primus Ligerim ante omnes alios transivit [...] videns autem totus exercitus diminutionem aquarum...omnes a minimo usque ad maximum per vadum secuti sunt regem [...] quod cives Turonenses videntes timuerunt regem.” Delaborde, Francois (dir.): *Oeuvres de Rigord et Guillaume Le Breton*. Tom. I. Paris, 1882. 95.

⁸⁷ Halphen: *Recueil d'annales*, 23.

⁸⁸ Halphen: *Recueil d'annales*, 16., 28., 32., 105.

⁸⁹ Halphen: *Recueil d'annales*, 17., 125–126.

nak, és csak a középkor végével jelentkeznek újabb egyenletesen eloszló adatok, a kép alig változott. A 16. századi Saumur esetében huszonhárom hídszakadásról van tudomásunk.⁹⁰

A fenti példák alapján is belátható, hogy hasonló méretű folyók esetén leginkább csak városokban vagy azokhoz kötődően (Ponts de Cé) vállalkozhatott bárki hidak fenntartására, azaz ott, ahol a létesítménynek elegendő „piaca” volt, és nehézségek esetén megfelelő számú munkaerő állt rendelkezésre. Mindezek következtében nem meglepő, hogy a Loire alsó szakaszán Tours-tól a tengerig számítva négy híd állt rendelkezésre (Tours, Saumur, Ponts de Cé, Nantes), emellett Angers-nak volt még egy hídja a Maine-en, illetve egyetlen hidat találunk magánföldesúri, agrár környezetben, Chalonnnes-nál. Ez utóbbiról azonban a 12. századot⁹¹ követően semmi információnk nem maradt, vélhetően megszűnt.

Természetesen mindez nem jelenti a városi hidak teljes számát, hisz a mellékfolyók, patakok, illetve a mocsaras területek felett átívelő kisebb fahidaknak se szeri, se száma. Különösképp Nantes és Tours példája mutatja, hogy több korabeli Loire-vidéki város minden oldalról vízzel határoltan „kis Velence” jellegűnek tűnhet. Tours esetében Bertrand Chevalier szerint több mint egy tucat kisebb-nagyobb fahíddal kell számolnunk a város közvetlen környezetében.⁹²

Ami a nagy hidakat illeti, mindegyik esetben fa, illetve vegyes, fa és kő konstrukciókkal találkozunk, melyek jobbára természetes szigetek közbeiktatásával voltak képesek kapcsolatot teremteni a folyó másik partjával. Teljes egészében kőből épült hidat csak korszakunk végén, a Loire mentén feljebb található Blois engedhetett meg magának.⁹³

A hidak kapcsán a legevidensebb kérdések közé tartozik az építetők, illetve a birtokosok és haszonélvezők kiléte. Fontos azonban látnunk, hogy forrásaink csak igen töredékes képet adnak. Annyi mindenesetre vitathatatlanul megállapítható, hogy a kép jóval bonyolultabb, mint ahogy azt várnánk. Jacques Rossiaud figyelmeztet arra a Rhône-ról szóló nagymonográfiájában, hogy a középkori hidak az építetők számára is elsődlegesen politikai, jogi, pénzügyi kérdést jelentettek, amelyek mellett a technikai nehézségek eltörpülnek.⁹⁴ A híd és a hozzá tartozó haszonélvezeti jogok birtokosai nem feltétlenül voltak ugyanazok, a birtokjogok sok helyütt töredezttek. Vegyük alapul a 11. századi helyzetet, amikor jól láthatóan a víz ura a gróf volt. Több esetben a híd megépítését is ő vállalta, legalábbis Tours és Angers hídjai építésének szinte egyidejű esete (1028 körül: Angers, 1034: Tours) mindenképp ezt igazolja.⁹⁵ A 12. században Saumur-ben viszont a város lakosai, ideértve az ott élő nemeseket is, kezdeményezték, a költségeket is fedezve, egy fahíd építését.

Ahogy azt jeleztük, Angers-ban a gróf a híd ívei alatti halászati jogokat, a malomtartás jogát és a híd egy részét Ronceray apátságának adta át. Fenntartott ugyanakkor egy ívet a Szent Márton grófi társaskáptalan számára is, majd a 12. század végén azt látjuk, hogy az újonnan létrejött Szent János ispotály a hídpénz (*de obolo pontis andegavensis*) egy részét megkapta egy helybéli nemesről, nevezetesen az alapító és egykori anjou-i *sénéchal* fiától, Philippe de Ramefort-tól.⁹⁶ Oroszlánszívű Richárd halálát követően Bretagne-i Artúr, Anjou grófja és Bretagne hercege a pontroni apátságnak adott évi 12 fontot az angers-i híd-

⁹⁰ Leguay: *L'eau dans la ville*, 300.

⁹¹ Marcheguy, Paul: *Choix de documents inédits sur l'Anjou*. Les Roches Baritaud, 1874.

⁹² Chevalier: *Tours, ville royale*, I. 49.

⁹³ Chevalier: *Tours, ville royale*, II. 9. n° 60.

⁹⁴ Rossiaud, Jacques: *Le Rhône au Moyen Age*. Paris, 2007. 169.

⁹⁵ Tours esetében II. Eudes Blois-i gróf az építető, Angersban III. Fulkó, Anjou grófja. Chevalier: *Tours, ville royale*, II. 9. n. 58.; *Cartulaire du Ronceray*, n° 63.

⁹⁶ *Cartulaire Saint-Jean*, n° 15.

pénzből.⁹⁷ Később az is világossá válik, hogy a hídon az ispotály is birtokolt feudumokat. Azaz a híd megépítése után a gróf mint *dominus principalis* vélhetően fenntartotta a híd-pénzt, amin a 11. század elején még csak a püspökkel,⁹⁸ később, ahogy az láthattuk, másokkal is osztozott. A legtöbb esetben ugyanakkor csupán a híd íveire tördelt feudumokat, valamint halászati, őrlési jogokat, illetve a hozzájuk tartozó bíraskodási jogokat adta át. Nem rekonstruálhatók viszont a különböző feudumok és haszonvételi jogok átadásának, illetve megszerzésének a körülményei, pusztán annyi, hogy a 13. századra a hídon már vagy fél tucat birtokos van (*in feodo*), nem számítva a közvetlen háztulajdonosokat (*in censiva*). Konkrét forrás hiányában kérdéses, bár több mint valószínű a város lakosainak a vámmენტessége a hídon. Erre enged következtetni, hogy Tours-ban rögtön az építés után megkapták a Blois-i gróftól a lakosok ezt a mentességet,⁹⁹ valamint az is, hogy a 12. századtól az angers-iak Ponts de Céné is birtokolták ezt a privilégiumot.¹⁰⁰ A 11–12. században tehát a Loire mentén mindenütt látványosan elszaporodó *peagium*ok, illetve a hídhasználatot rögzítő, ám írásos formában ránk nem maradt *consuetudines*ek bonyolult rendszere a városi hidak működtetésében is tükröződött. A fent vázolt helyzet Ponts de Céné sem volt egyszerűbb, ahol jobbra angers-i egyházi intézmények sora, illetve a fontevraud-i apátság volt érdekelt. Itt a magas fenntartási költségek a 13. század végére meggyőzték az apátságot, hogy a hidat adja át a grófnak.¹⁰¹

A saumur-i híd esetében az építést követően, 1162-ben a gróf átadta a híd jövedelmeit a Saint-Florent apátságnak azzal a feltétellel, hogy abból finanszírozza a létesítmény átalakítását kőhíddá.¹⁰² A forrás szerint mindez a saumur-i polgárok javaslatára történt. Vélhetően egy könnyű konstrukció megépítésén túl a polgárok sem vállalták a híd állandó fenntartását, ezért fordulhattak a víz és a terület urához, a grófhoz. Az apátság évi egy ív megépítését vállalta, ám ez jól láthatóan nem történt meg, hisz Anjou Károly 1264-ben épp ezt a százéves ígéretet kérte számon Saint-Florent apátjától, 10 000 font (!) ezüstöt követelve tőle.¹⁰³ Végezetül az apátság a munka egy részét elvégezte, illetve néhány évig évi 100 font fizetéssel tudta lezárni az ügyet.¹⁰⁴ Saumur-ban a polgárok az 1162-es megállapodás értelmében mentesek voltak a *peagium* fizetése alól, ám a város növekedésével ez is problémákat okozott. Mivel a 13. században nem épültek újabb városfalak, a külső zónák lakosai úgy érezték, a mentesség rájuk is vonatkozik, és hosszú vitába keveredtek a fenntartó Saint-Florent apátsággal. Ennek eredménye pedig az lett, hogy 1246-ban az újonnan beiktatott gróf, Anjou Károly meghallgatva panaszait úgy döntött, hogy ha otthonra vitt árut vagy élőállatot visznek át a hídon, mentesek maradnak a fizetés alól, ám ha azt eladják, akkor, éppúgy, mint a külföldi kereskedők, díjat kötelesek fizetni.¹⁰⁵ A megállapodás tehát sablon-

⁹⁷ Bienvenu, Jean-Marc: *Recherches sur les péages angevins aux XIe et XIIe siècles*. Le Moyen Age, 63. (1957) 228.

⁹⁸ Urseau: *Cartulaire Noir de la cathédrale Saint-Maurice d'Angers*, n° 22.

⁹⁹ Chevalier: *Tours, ville royale*, II. 9. n° 58.

¹⁰⁰ Bienvenu: *Recherches sur les péages angevins aux XIe et XIIe siècles*, 439.

¹⁰¹ A hídról részletesebben lásd: Gálffy László: *Egy átkelőhely a Loire-on a 13. században: Les Ponts de Cé*. In: Weiss Boglárka – Balogh László – Szarka József (szerk.): *Tanulmányok a középkorról*. Szeged, 2001. 55–66.

¹⁰² A.D.M.L. H 2111 f. 24.

¹⁰³ Marchegay, Paul: *Archives d'Anjou*. Tom. II. Angers, 1854. 173.

¹⁰⁴ Landais: *Histoire de Saumur*, 99.

¹⁰⁵ *Choix des documents inédits*. Revue de l'Anjou. ... (1861) 435–437.

szerű, ám az jól látható, hogy a városi lakosok díjmentessége is esetenként korlátozott és vi-
tatható maradt.

Korszakunkban kevesebb információval rendelkezünk a nantes-i Loire-hídról, amely bonyolult, öt tagból álló szerkezet volt, és az angers-i Toussaint apátság birtokolta a 12. század elejétől. Bretagne grófja, III. Conan 1118-ban adta a teljes hidat az apátságnak minden vele járó joggal és jövedelemmel, a hozzá tartozó teljes körű igazságszolgáltatási illetékességgel együtt. Ráadásul az apátság a folyó másik oldalán lévő erdőket is megkapta a gróftól, ezzel biztosítva a fenntartáshoz, illetve javításhoz szükséges faanyagot.¹⁰⁶ Nantes tehát viszonylag tiszta helyzetet mutat, amelyben a karbantartás az apátságot, illetve az azt segítő várost terhelte. Korán, az 1160-as évektől megjelentek a hídhoz kötődő malmok első bérlei is, akik már a városlakók közül kerültek ki.¹⁰⁷

Végezetül a fentebb említett Saumur példája is mutatja, hogy a magas költségek és a tisztázatlan viszonyok következtében a városi hidak fenntartása nem volt mindig kifizetődő, és előfordulhatott, ahogy azt a Rhone folyó esetében tapasztalhatjuk, hogy akár hatvan–nyolcvan évig is híd nélkül maradt egy város.¹⁰⁸ Még ha a Loire-on nem is hallunk ilyenről, azt mindenképp szem előtt kell tartanunk, hogy a korabeli városi élet mindennapos velejárója volt a híd időszakos működésképtelensége. Félrevezető lehet, ugyanakkor meg kell említenünk, hogy kisebb folyók felett a házak, illetve más építmények tömege megszokott jelenség. Chateau-Gontier-ban ispotály is került a hídra, de elég, ha csak az angers-i Maine-hídra gondolunk, ahol a házak, üzletek forgalmas élete viszonylagos stabilitásról tanúskodik. Angers a 13. század végén egy grófi rendeletet követően, tudomásunk szerint Franciaországban először, a híd éjszakai világítását is megoldotta.¹⁰⁹

A fentieket összegezve, városaink számára a korszak egyik legnagyobb kihívása a folyóval való lényeges, ám alkalmoszerű és vékony szálakon függő kapcsolat kiterjedt és szerves együttéléssé való átalakítása volt. Láthattuk, hogy a Loire és a Maine adottságainál fogva ez nem volt magától értetődő feladat. A kikötők elhelyezése, a hidak és a hozzájuk kapcsolódó infrastruktúra megépítése és működtetése, valamint a partok birtokbavétele számos nehézség mellett a korszak komoly eredménye. Ebben a közeledésben a legtöbb helyen a gróf tette meg az első lépést a folyó felé, majd rögtön utána az általa javadalmazott, jobbára újabb alapítású (11–12. század) egyházi intézmények következtek, melyek a korábbi birtokelosztás folytán kiszorultak a régi *civitasokból*. Ők voltak azok, akik a birtokbavétel folyamatának kereteit megteremtették, *burgusaikon* és birtokpolitikájukon keresztül nem pusztán benépesítették, de vonzóvá is tették a folyópartokat. A 13. század gazdasági prosperitásának elsőrendű tükrévé vált a vízpart, az angers-i híd vagy a saumur-i *Bislangia*. Mindezek következtében a partvidék szerves és meghatározó részeivé váltak a városi kommunikáció és szolidaritás új intézményei, a koldulórendek és a karitatív intézmények, valamint az olykor velük perlekedő, ám a források tanúsága szerint leginkább őket támogató és rájuk támaszkodó kézműves és kereskedő negyedek. Az itteni lakosság pedig befektetésein túl is jól láthatóan igényt formált a folyóval és a várossal való kapcsolattartás alakítására. Ennek megnyilvánulása volt a Szent Miklós konfraternitás létrejötte, egy zsilip működtetésének

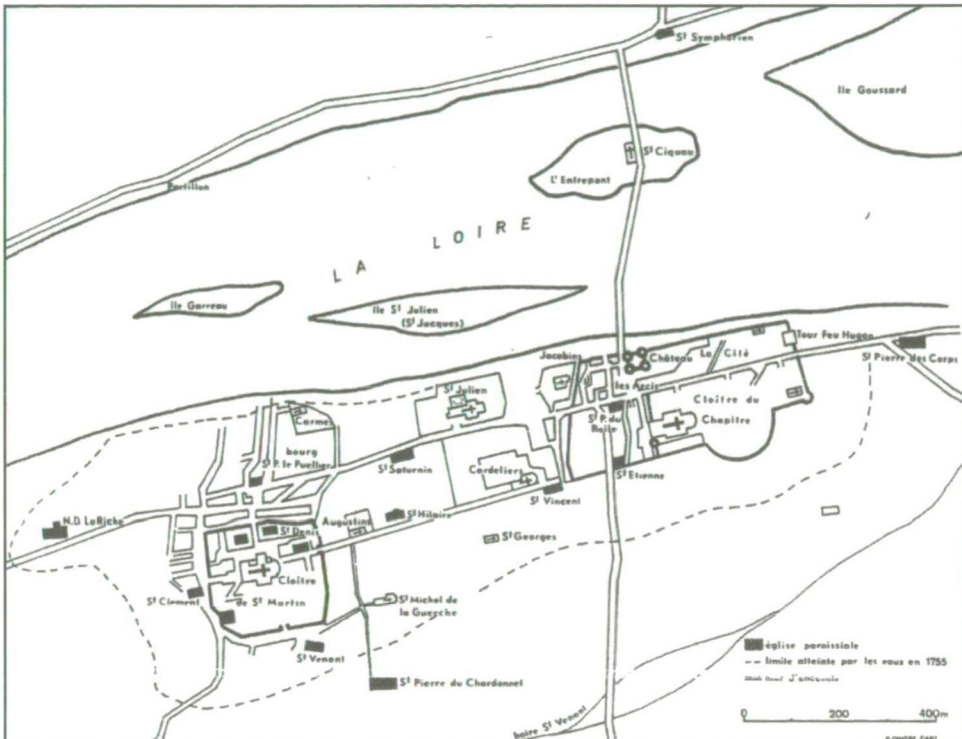
¹⁰⁶ Comte, François: *L'abbaye de Toussaint d'Angers des origines à 1330. Essai de reconstitution du cartulaire*. Angers, 1985. 123–124.

¹⁰⁷ Comte: *L'abbaye de Toussaint d'Angers*, 121.

¹⁰⁸ Rossiaud: *Le Rhône au Moyen Age*, 169.

¹⁰⁹ „que de nuit les lanternes fussent tenues sus le pont d'Angiers.” Lauriere: *Ordonnances des rois de France de la troisième race*, II. 32.

újraszabályozása (Angers), egy átkelőhely (Saumur), másutt (Tours, Nantes) a városvédelem kiépítésének felvállalása. Az angers-i híd lámpásait pedig valakik minden éjjel gondosan meggyújtották.

TOURS A 14. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Chevalier, Bertrand: Tours, ville royale (1356-1520): Origines et développement d'une capitale à la fin du Moyen Age, Paris, 1975. 58.

ANGERS A 13. SZÁZADBAN

LÁSZLÓ GÁLFFY

*The relation of the cities and the river in the Loire region
(from the end of the 11th century until the middle of the 14th century)*

Examining the process of medieval urban development, the paper focuses on the development of the relationship between the cities and the river. All the four major cities in the lower Loire region were strongly connected to the Loire and its hydrographic network. In all four cases, the town formed at or close to the confluence of the tributary and the river (Erdre-Nantes, Maine-Angers, Thouet-Saumur, Cher-Tours). Beside the obvious considerations of urban defense, the importance of this was growing in the era, as a result of which the towns could maintain more lively relationship with the mostly agrarian hinterland. Their expansion towards the river became more marked from the 11th century onwards. It was always the counts and the church whose initiatives led to the urbanization of the territories at the river banks. However, over time we can witness the withdrawal of comital power and that of secular nobility from these areas. In the early period (11th-13th centuries), this was accompanied by the strengthening of newly founded or out-of-town church institutions in the given zone. Through the consequent assertion of the rights of landlords and the parish, their position in the balance of power of the city raised them to the level of influential municipal abbeys. Demographic growth brought an ever growing number of lay population in the river bank areas, which also contributed to this. The attachment of this mostly artisan-craftsman-trader stratum to these institutions remained lively and their association with the new foundations (primarily charitable institutions) further strengthened the character of the zone. The need to store economic goods, the appearance of warehouses, harbors and new marketplaces rearranged the economic centers of gravity within the city, adding importance and, in the property market, growing value to the waterfront and the areas near the bridges. Naturally, the growth of built-up areas brought new possibilities as well as new challenges for the city-dwellers. Defending the river bank, regulating the operation of mill bridges and dams, building and supervising bridges more and more became community tasks.